

معرفی نسخه خطی

جواهر العلوم همایونی

علوم و فرهنگ اسلامی و انسانی و تاریخ علوم را در پاکستان آنگاه می‌توان خوب شناخت که کلیه کتابهای مربوط به این علوم را مطالعه کرده باشیم . کتابهای مربوط به علوم‌آنهاستند که در کتابخانه‌های خصوصی و دولتی پاکستان و جهان به صورت نسخه‌های خطی موجود است .

قدیم‌ترین نسخه خطی : قدیم‌ترین نسخه خطی در پاکستان ، در کتابخانه دانشگاه پنجاب به نام "العشق الثانی" تألیف امام مالک (رح) است که به سال ۴۱۲ هـ ق توسط عبدالرحمن سعید الفارسی کتابت شده است . این نسخه به زبان عربی است .

زمان و تعداد نسخه‌های خطی : بنا بر این مدت زمان ۹۸۲ سال نسخه‌های خطی در کتابخانه‌های پاکستان (خصوصی و دولتی) موجود است که تعداد آنها به احتمال قوی از یکصد هزار (یک لاکه) افزون است .

جواهر العلوم همایونی شماره ۴۰/۳۰۱ : در کتابخانه گنج‌بخش (مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان) نسخه‌ی ارزنده و کمیاب به شماره ۴۰/۳۰۱ موجود و محفوظ است به نام "جواهر العلوم همایونی" به زبان فارسی . این نسخه تألیف محمد فاضل بن علی بن محمد مسکینی القاضی سمرقندی است که تاریخ تألیف آن ۹۳۶ هجری قمری است برابر با " کتب جواهر العلوم همایونی " . اگر لفظ " کتب " را به صورت " کتاب " بخوانیم ، تاریخ تألیف " ۹۳۷ " می‌شود که درست مطابق سال جلوس محمد نصیرالدین همایون پادشاه است . مؤلف در این نسخه به تعداد ابواب و فصول " ۱۲۰ علم " را گرد آورده است و نام نسخه هم یک "نام تاریخی" است .

وجه تسمیه نسخه به همایونی : وجه تسمیه این نسخه به " همایونی " آن است که آنرا در عهد محمد نصیرالدین همایون پادشاه (۹۱۴ - ۹۶۳ هـ ق) پسر ظهیرالدین بابر پادشاه مغول تألیف نموده و برای تقدیم به آن پادشاه آماده کرده بوده است . بنا بر این به علل وجهاتی که بر ما معلوم نیست ، محمد فاضل مسکینی سمرقندی نتوانسته است کتاب

خود "جواهرالعلوم همایونی" را به محمد همایونی پادشاه عهد خود تقدیم دارد .
 متأسفانه از احوال و آثار و خاندان محمد فاضل مسکینی قاضی سمرقندی در کتاب تاریخ
 عهد نابر پادشاه و محمد نصیرالدین همایون و جلال الدین اکبر و اورنگ زیب و جهانگیر
 و بعد از آنها اطلاعی به دست نیامد و محمد فاضل "مسکین" سمرقندی در حقیقت "گننام
 و ناکام" مانده و "مسکین" از دنیا رفته است .

تصحیح و چاپ و نشر جواهرالعلوم همایونی : نگارنده این مقاله از آن روزی که نسخه
 "جواهرالعلوم همایونی" در یک گونی نسخه های خطی کرم خورده و آب دیده به کتابخانه
 گنج بخش رسید مشغول تحقیق روی آن است و نخست اینکه در جلد دوم فهرست نسخه های
 خطی کتابخانه گنج بخش آنرا معرفی کردم و دوم اینکه آنرا جدا گانه استنساخ کرده ام تا
 پس از تنقیح و تصحیح از طرف اداره انتشارات مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان
 چاپ گردد .

۱۲۰ علم : پس از این مقدمه اینک تعداد " ۱۲۰ علم " را که در نسخه خطی جواهر
 العلوم همایونی آمده است به صورت الفبایی می آورم و سپس به معرفی اصلی نسخه به طور
 فنی می پردازم . این نکته را یاد آور گردم که هر " علم " در نسخه جواهرالعلوم همایونی
 تقسیماتی دیگر دارد که اگر به حساب آوریم لاقلاً " دو هزار علم " به وجود خواهد آمد
 ضمناً با وجود اینکه مؤلف صریحاً " بکصد و بیست علم " نوشته است ، مطابق حساب و
 صورت الفبایی " ۱۲۲ علم " در این نسخه آمده است .

تعداد علوم در جواهرالعلوم همایونی بر حسب حروف الفبایی :

۱- علم آداب استخدام .	۱۰- علم استخراج تقویم و شبکه نجومی .
۲- علم آداب القاضی .	۱۱- علم استیفا .
۳- علم آداب طعام .	۱۲- علم اشکال اقلیدس .
۴- علم آداب ملوک .	۱۳- علم اصطراب و بیان صنعت .
۵- علم احتساب .	۱۴- علم اصول حدیث .
۶- علم احکام نجوم .	۱۵- علم اصول فقه .
۷- علم اختلاجات و علم شانه و طالع و
تفأل و تطیر .	۱۶- علم اعداد وقف .
۸- علم ادعیه ماثوره و دعوات مشهوره .	۱۷- علم اعراض .
۹- علم اسباب سته ضروریه و مایهات
متعلق بها .	۱۸- علم اقالیم سبعمه .
	۱۹- علم الهیات .

- ۲۰- علم امثال و حکایات برسبیل استعارات و تشبیهات .
- ۲۱- علم امراض عین .
- ۲۲- علم امور عامه .
- ۲۳- علم امور مباحه .
- ۲۴- علم انساب .
- ۲۵- علم انشاء
- ۲۶- علم بازنامه .
- ۲۷- علم بدایع و صنایع شعری و اظهار مضمیر
- ۲۸- علم بیان .
- ۲۹- علم تاریخ بندگان حضرت صاحبقران (درباره بابرپادشاه و محمد نصیر همایون پادشاه) .
- ۳۰- علم تاریخ سلاطین بعد از خلفا .
- ۳۱- علم تاریخ ملوک فرس .
- ۳۲- علم تخلیه نفس از اوصاف ذمیمه .
- ۳۳- علم تسخیر کواکب .
- ۳۴- علم تشریح اعضا .
- ۳۵- علم تعبیر خواب .
- ۳۶- علم تفسیر و حل الفاظ مسکله قرآنی .
- ۳۷- علم تقویم شمسی و قمری و اختیار ساعات
- ۳۸- علم تکسیر .
- ۳۹- علم توحید و مراتب مکاشفات .
- ۴۰- علم تهذیب اخلاق .
- ۴۱- علم جفر جامع .
- ۴۲- علم جواهر نامه .
- ۴۳- علم جیران (همسیگان) .
- ۴۴- علم حدیث .
- ۴۵- علم حروف .
- ۴۶- علم حساب .
- ۴۷- علم حقوق رعایا بر ملوک .
- ۴۸- علم حقوق ملوک بر رعایا .
- ۴۹- علم حقوق مالیک .
- ۵۰- علم حقوق والدین و اولاد .
- ۵۱- علم حقیقت .
- ۵۲- علم حکمت .
- ۵۳- علم حمیات .
- ۵۴- علم خط .
- ۵۵- علم خواص اورادفتحیه و ترجمه قصیده برده و حزب البحر و سوره آیات .
- ۵۶- علم دعوت اسماء و شرایط آن .
- ۵۷- علم رمل .
- ۵۸- علم سجلات .
- ۵۹- علم سلوک .
- ۶۰- علم سنن و احکام .
- ۶۱- علم سیر النبی و بیان معجزات و ذکر معراج
- ۶۲- علم سیرو مقامات طبقه اولی از اولیا .
- ۶۳- علم سیمیا .
- ۶۴- علم شطرنج کبیر و صغیر و حلت و حرمت آنها .
- ۶۵- علم شعر .
- ۶۶- علم صرف .
- ۶۷- علم صکوک و قبالات .
- ۶۸- علم صور کواکب .
- ۶۹- علم صید و اصطیاد و حلت و حرمت اکثر حیوانات .
- ۷۰- علم طالع موالید و زایجه طالع .
- ۷۱- علم طلسمات .
- ۷۲- علم عبادات بر مذاهب اربعه .

- ۹۷- علم مجالس و محاضر .
 ۹۸- علم محاضر و دعاوی .
 ۹۹- علم مراقبات و مقامات طبقه ثانیه از
 مسایخ طریقت .
 ۱۰۰- علم مساحت و جراثقال و بیان مبصرات
 ۱۰۱- علم مسالک و ممالک عالم .
 ۱۰۲- علم مشاهدات .
 ۱۰۳- علم معاش .
 ۱۰۴- علم معالجات طبی .
 ۱۰۵- علم معاملات .
 ۱۰۶- علم معاملات بازوجات .
 ۱۰۷- علم معما و حل معمیات و بیان لغز .
 ۱۰۸- علم معانی .
 ۱۰۹- علم معالجات منقوله و معقوله .
 ۱۱۰- علم مقالات عالم .
 ۱۱۱- علم مقامات و مراتب آن .
 ۱۱۲- علم مناظره و آداب البحث .
 ۱۱۳- علم مناکحات و تحلیقات .
 ۱۱۴- علم منطق .
 ۱۱۵- علم موسیقی .
 ۱۱۶- علم موعظه و نصایح .
 ۱۱۷- علم نبض .
 ۱۱۸- علم نحو .
 ۱۱۹- علم نیرنجات .
 ۱۲۰- علم واقعات و غزوات نبوی و بیان
 اوصاف خاتمه کعبه .
 ۱۲۱- علم وهم .
 ۱۲۲- علم هیئت .
- ۷۳- علم عجایب المخلوقات از امور اخروی
 و دنیوی .
 ۷۴- علم عروض .
 ۷۵- علم عزایم .
 ۷۶- علم عقاید .
 ۷۷- علم عقوبات و جنایات .
 ۷۸- علم عقود و شهادتات .
 ۷۹- علم علامات قیامت و احوال آخرت .
 ۸۰- علم فتوی .
 ۸۱- علم فرائض و قسمت موارثت و حساب
 آنها .
 ۸۲- علم فرس نامه و بعضی از حیوانات .
 ۸۳- علم فواید متفرقه و لطایف مجتمعه
 فقیهه .
 ۸۴- علم قافیه .
 ۸۵- علم قرا با دین (ادویه مفرد و مرکبه
 به ترتیب حروف تهجی) .
 ۸۶- علم قرائت سبعه .
 ۸۷- علم قصص الانبیاء .
 ۸۸- علم قواعد و اصطلاحات صوفیه .
 ۸۹- علم قوش نامه .
 ۹۰- علم قیامت .
 ۹۱- علم کره افلاک .
 ۹۲- علم کلیات طبی .
 ۹۳- علم کیمیا .
 ۹۴- علم لطایف و مطایبات .
 ۹۵- علم لغت و بیان واضح آن .
 ۹۶- علم متوسطات .

شناسی کتابخانه گنج بخش مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان معرفی میکنیم:

- ۱- اندازه: - بیرونی: $۲۶ \times ۱۶ \times ۴/۵$ س م. - درونی: ۲۳ س، ۱۴×۸ س م. (متن) ۴۶ س، ۱۱×۳ و ۱۴×۳ و ۱۱×۳ (کناره صفحات).
- ۲- اوراق: ۵۴۸ ورق. ۱۰۹۶ صفحه.
- ۳- کاغذ: نازک زرد وحنایی رنگ کشمیری، آب دیده، وصالی شده، شیرازه دار، جلد تیماجی سرخگون ضربی نقش دار، ولیکن رویه اول جلد آن افتاده است.
- ۴- خط: نستعلیق خوش خفی، روشن، خوانا، پخته، عنوانها و نشانها و سر فصلها و جدولهای دو خطی و یک خطی و نامهای خاص و خطوط رسم شده بر بالای بعضی از جملات و کلمات شنگرف روشن خوش رنگ، قرن ۹ و ۱۰ هـ ق.
- ۵- کاتب: نام کاتب و تاریخ کتابت ندارد و گویا تاریخ تألیف که به صورت ماده تاریخ است، تاریخ کتابت نیز باشد.

۶- مؤلف: "محمدفاضل بن علی بن محمد المسکینی القاضی السمرقندی" نام تألیف: "جواهر العلوم همایونی" تألیف "۹۳۷ هـ ق"، نام و تاریخ تألیف به صورت ماده تاریخ در صفحه ۱۰۹۵ اینگونه آمده است:

تاریخ این کتاب ای عقل رسد فکرت آخر به نظام
از روی حسب چون لفظ "جواهر العلوم" آمد نام
با لفظ "کتاب" دادی چه به آن شاه همایون نسبت
از فخر و شرف تاریخ کتاب یافت زمین حسن کلام

زیب و زینت یعنی "کتاب جواهر العلوم همایونی". اما چون در زمان "محمد همایون پادشاه الغازی" تصنیف شده و به او تقدیم گشته است میتوان گفت که محمد همایون همان "نصیرالدین همایون" پسر ظهیرالدین بابر است. وی در سال ۹۱۴ هـ ق. ولادت یافته و در سال ۹۶۳ هـ ق فوت کرده است. آغاز پادشاهی (جلوس) او در سال ۹۳۷ هجری قمری بوده است. بنابراین "جواهر العلوم همایونی" در سال یکم سلطنت (جلوس) او تألیف شده است. در صفحه ۲ و ۳ چنین آمده است: "اما بعد چنین گوید بنده فقیر و ذره حقیر الراجی من اللها الحاکم الابدی" محمدفاضل بن علی بن محمد المسکینی القاضی السمرقندی "... که از ایام صبا تا مقام انتها در تحصیل فضایل و کمالات می بود و از روی نقایس الفنون فی عرایس العیون و ستین الاثار و حدائق الانوار و بعضی از فوائد شریفه فضلا... و فوایح مجالس حظی تمام استشمام می نمود و بعد... خلاصه الفاظ جواهر آبدار و زبده معانی اباکاررا... بقید خامه نوادر نگار آورده تحفه زیبا و نسخه جان فزا مشتمل بر صد و بیست علم ترتیب دهد و موضوع هر یک به زبان فارسی بر سبیل اختصار به احسن

نظام و انسب ترتیب انتظام نماید . . . و آنرا به " جواهر العلوم همایونی " موسوم گردانید و عنوانات متنوعه آنرا به مقدمه و سه مقاله و خاتمت سمت انتظام . . . داد و به طراز مدح " محمد همایون پادشاه الغازی خلد الله تعالی سریر سلطنت علی الفلک الرابع ، بسط بساط مملکته الی الاقلم السابع " معزز گردانید "

سال جلوس محمد همایون پادشاه را در ورق ۱۲۱ (ص ۲۴۲) " سنه سبع و ثلاثین و تسع مائه " آورده است . و از این تاریخ به بعد اطلاعی درباره پادشاهان پسر همایون به دست نداده است .

۷- آغاز : " کتاب جواهر العلوم ، وتم بالخیر ، بسم الله الرحمن الرحیم فاضلترین منظومات جواهر العلوم و تصنیفات مصنفات فاضل و کاملترین منشورات نوادر رسوم و تألیفات مؤلفان کامل که چهره فصاحت شعار نوعر و سانس نفایس فنون معقوله و جبهه بلاغت دشار زیبا یان عرایس عیون منقوله را به زیور فضلیت و بهزینت کرامت مزین و محلی سازند بدایع حمد و سپاس و صنایع مدح بی قیاس حضرت پادشاهی است که نظام امور عالم و انتظام مهام بنی آدم به وجود فایض الجود پادشاهان همایونی اثر و شهریاران شریعت پرور منوط و مربوط ساخته "

۸- انجام : اگر کسی راز یادت معرفت کیفیات مطلوب باشد در تفاسیر قرآن مسطور است چون تغلیبی و و اقدی و بستنی و معنی و در محلها بی که مذکور شد مطالعه فرمایند تا بدانی که برای او چه کرمها و رحمتها مهیا شده است او در شکر نعمت امروز غافل است حق تعالی همه را از خواب بیدار کند و بخود معرفت و آشنایی بخشد و هر یکی را مستحق دار السلام گرداند و این کرامتها و درجتها روزی کند و از جمله بندگان گرداند و بمضمون شریفه " الذین لا خوف علیهم ولا هم یحزنون " مشرف سازد . اللهم اغفر لجميع المؤمنین و المؤمنات المسلمین و المسلمات الاحیاء منهم و الاموات انک رقیع الدرجات برحمتک یا ارحم الراحمین . تم تم تم تمت الكتاب المسمى بجواهر العلوم المشتمل علی مائه و عشرين علما من العلوم المتنوعه من النقلیات و العقلیات تمام شد .

هر که خواند دعا طمع دارم زانکه من بنده گنه کارم

۹- چگونگی : این نسخه دائره المعارفی است از دانشهای گوناگون اسلامی به زبان فارسی که بنا بر گفته مؤلف ۱۲۰ علم را مفید و مختصر شرح داده است . اصل نسخه برداشتی است از کتاب " نفایس الفنون فی عرایس العیون " محمود آملی و " کتاب ستینی " یا " حقایق الانوار فی حدایق الآثار امام فخر رازی " . مؤلف در صفحه ۲ بدین دو کتاب اشارت کرده است : " و بعد از فراغ از مطالعه نفایس الفنون فی عرایس العیون و ستین الآثار و حدایق الانوار و بعضی از فواید شریفه فضلا فصاحت شعار این عزم جزم گشت " که این نسخه را

تألیف کند به نام "جواهرالعلوم همایونی" مشتمل بر ۱۲۰ علم و آنرا به "محمد همایون پادشاه العازی" تقدیم دارد. تقسیمات کلی آن بر یک "مقدمه و سه مقاله و یک خاتمت" است. تقسیمات جزئی آن چنین است:

مقدمه منقسم است به سه قسم:

قسم اول در بیان تشریف علوم و فضیلت علما .

قسم دوم در بیان تعریف و تقسیم افراد علوم معقوله و توصیف تمامی انواع فنون منقوله .

تعدادقسم اول از مقالهء اولی از کتاب

جواهر العلوم

باب در علم خط .

باب در علم انشاء .

باب در علم شعر .

باب در علم قافیه .

باب در علم عروض .

باب در علم معما و حل معمیات امیر حسین و

بیان لغز .

باب در علم بدایع و صنایع شعری و اظهار

مضمر .

باب در علم لطایف و مطایبات .

باب در علم صرف .

باب در علم نحو .

باب در علم معانی .

باب در علم بیان .

باب در علم مغالطات منقوله و معقوله .

باب در علم عقاید .

باب در علم معرفت الهیات .

باب در علم امور عامه .

باب در علم اعراض

باب در علم حکمت .

باب در علم امثال و حکایات بر سبیل تشبیه

و استعارات .

باب در علم لغت و بیان واضح آن .

باب در علم منطق .

باب در علم مناظره و آداب البحث بنظم .

تعدادقسم دوم از مقالهء اولی از کتاب

جواهر العلوم

باب در علم قصص الانبیاء

باب در معرفت تاریخ ملوک فرس که قبل از عهد

سید المرسلین بوده اند .

باب در علم سیرالنبی و بیان معجزات و ذکر

معراج .

باب در معرفت واقعات و غزوات نبوی و بیان

اوصاف خانهء کعبه .

باب در معرفت اوصاف و احوال جمیع خلفا .

باب در معرفت تاریخ سلاطین که بعد از خلفا

بوده اند تا عهد بندگان حضرت -

صاحبقران .

باب در معرفت تاریخ بندگان حضرت صاحبقران

و اولاد و احفاد بزرگوار ایشان

باب در علم انساب .

باب در علم مقالات عالم .

باب در علم سیرو مقامات طبقهء اولی از اولیا .

باب در معرفت مراقبات و مقالات طبقهء ثانیه

از مشایخ طریقت از خواجهای نقشبند

و غیرهم و بیان مقابر و مزارات انبیا

باب در امراض عین .
 تعداد قسمت دوم از مقاله دوم از کتاب
 جواهر العلوم
 باب در علم عبادات بر مذاهب اربعه .
 باب در علم مناکحات و تحلیفات .
 باب در علم معاملات .
 باب در معرفت عقود و شهادات و ماناسب بیهده
 المسطورات .
 باب در علم عقوبات و جنایات .
 باب در علم فرایض و قسمت موارثت و ایراد
 قواعد چند جهت نسبت و ضرب و قسمت
 و شبکه و حساب .
 باب در علم آداب القاضی و متفرقات
 باب در علم سکوک و قبالحجات .
 باب در علم محاضر و دعاوی .
 باب در علم سجلات .
 باب در علم فتوی .
 باب در علم اصول فقه .
 باب در علم احتساب .
 باب در علم صید و اصطیاد و حلت و حرست
 اکثر حیوانات .
 باب در علم سنت و احکام .
 باب در علم آداب و طعام .
 باب در علم معرفت امور مباحه .
 باب در معرفت فواید متفرقه و لطائف مجتمعه
 فقهیه .
 باب در علم موعظه و نصایح .
 تعداد قسم اول از مقاله سیوم از کتاب
 جواهر العلوم
 باب در علم تفسیر و حل الفاظ مشکله قرآنی .

و اولیا و بیان طرح و وضع خانه کعبه .
 باب در بیان عجایب المخلوقات از امور اخروی
 و دنیوی .
 تعداد قسم اول از مقاله دوم از کتاب
 جواهر العلوم
 باب در تهذیب اخلاق .
 باب در علم تخلیه نفس از اوصاف ضمیمه .
 باب در علم معاش در معرفت حقوق والدین
 و اولاد .
 باب در بیان معاملات بازوجات .
 باب در معرفت آداب استخدام .
 باب در معرفت حقوق مالیک .
 باب در معرفت جیران .
 باب در علم مجالس و محاضر .
 باب در علم آداب ملوک .
 باب در بیان علم حقوق رعایا بر ملوک .
 باب در بیان معرفت فرس نامه و بعضی از حیوانات .
 باب در بیان معرفت قوش نامه .
 باب در بیان معرفت بازنامه و غیره .
 باب در علم تشریح اعضا .
 باب در معرفت کلیات طبی .
 باب در بیان اسباب سته ضروریه و مایع
 بها .
 باب در بیان علم نبض .
 باب در بیان معالجات طبی .
 باب در بیان حمیات .
 باب در علم حقوق ملوک بر رعایا .
 باب در بیان معرفت جواهر نامه .
 باب در بیان علم قرآبادین یعنی معرفت ادویه
 مفرده و مرکبه بترتیب حروف تهجی .

- باب در علم قرائت سبعة بنظم .
- باب در علم خواص اوراد فتحیه و ترجمه .
- قصیده برده بنظم و حزب البحر سور و آیات .
- باب در علم ادعیه مأثوره و دعوات مشهوره .
- باب در علم حدیث .
- باب در علم اصول حدیث .
- باب در معرفت قواعد و اصطلاحات صوفیه .
- باب در معرفت مشاهدات .
- باب در معرفت مقامات و مراتب آن .
- باب در علم حقیف .
- تعداد قسمت دوم از مقاله سیوم از کتاب جواهر العلوم
- باب در معرفت نفویم سمس و فمری و اختیار ساعات .
- باب در علم سیمیا .
- باب در علم دعوت اسماء و شرائط آن .
- باب در معرفت استخراج نفویم و شبکه نجومی .
- باب در معرفت احکام نجوم .
- باب در علم هیئت .
- باب در علم اصطراب و بیان صنعت
- باب در معرفت کره افلاک .
- باب در معرفت اقالیم سبعة .
- باب در علم صور کواکب .
- باب در معرفت مسالک و ممالک عالم .
- باب در علم تکسیر .
- باب در علم اعداد وقف .
- باب در علم حروف .
- باب در علم جفر جامع .
- باب در علم طلسمات .
- باب در علم نیرجات .
- باب در علم کیمیا .
- باب در علم تسخیر کواکب .
- باب در علم عزایم .
- باب در علم رمل .
- باب در علم حساب .
- باب در علم مساحت و جراثقال و بیان مبصرات .
- باب در علم استیفا .
- باب در علم قیامت .
- باب در تعبیر خواب .
- باب در معرفت اختلاجات و علم شانه و طالع مسله و معرفت تقال و تطیر و امثال آن .
- باب در معرفت طالع مولید و زایجه طالع .
- باب در معرفت اشکال اقلیدس .
- باب در علم متوسطات .
- باب در علم موسیقی .
- باب در علم وهم که حکماء هند درین علم کتب معتبره تصنیف نموده اند .
- باب در علم شطرنج کبیر و صغیر و حلت و حرمت آنها بمذهبین و بیان ضمایر .
- خاتمه در علامات قیامت و احوال آخرت .
- گاهی هر "باب" به چند "فصل" تقسیم می گردد . نثر فارسی این نسخه روان و پخته و محکم و منسجم است و از صنایع بدیعی و معنوی بهره مند گشته و آمیخته بانظم (مثنوی ، قصیده ، قطعه ، رباعی ، بیت ، فرد ، غزل) است . مؤلف از کتابهای گوناگون استفاده کرده و نام بعضی از آنها را در حین ذکر مطالب آورده است اما اساس کارش کتاب "نفایس الفنون فی عرایس العیون" و "کتاب ستینی یا حقایق

در صفحات الحاقی آغاز و انجام این

نسخه یادداشت‌های عرفانی و توضیحات ادبی

و اسناد تاریخی به نثر و نظم کتابت شده است

که معلوم می‌دارد نسخه دست به دست گشته

است. یکی از یادداشتها تاریخ " ۲۸ سوال

سنه ۲۲ جلوس مبارک موافق سنه ۱۰۵۸ "

دارد. در صفحه اول اینگونه آمده است

"جواهرالعلوم قیمت ده تومان!" شاید عدد

"ده" حساب سیاق "شصت" خوانده شود.

یادداشت درباره "خاصیت سنای مکی" دارد.

در صفحه آخر یک قصیده تحت عنوان "قصه

اسماعیل" آمده است بدین مطلع:

خداوند توئی خلاق اکبر

ز فضل تست این عالم منور"

و بدین مقطع:

"بگفتا سنگ می بری چگونه

نمی بری تو اسما عیلمی بر"

رسم الخط این نسخه شبیه رسم الخط زبان

و ادب فارسی و به سبک خراسانی است و هیچگونه

امتیاز خاصی از لحاظ حروف و املا و انشاء

ندارد. چاپ و نشر این کتاب جای خالی آن

را در جهان ادب و هنر و علم و فرهنگ

فارسی پر می‌کند. مثلا مقاله‌یی که در موضوع

خط در این نسخه آمده است در کمتر نسخه‌یی

بدان شرح و توضیح نگاشته آمده است.

